

І.Л. БУРАК

СКЛАДАНАЗЛУЧАННЯ СКАЗЫ СА СПАЛУЧАЛЬНЫМІ ЧАСТКАМІ

Спалучальнымі з'яўляюцца прэдыкатыўныя часткі складаназлучанага сказа, паміж якімі выражаюцца адносіны адначасовасці або паслядоўнасці. У складаназлучаных сказах з гэтымі адносінамі паведамляецца пра з'явы і падзеі, якія адбываюцца ў адзін і той жа момант (адначасова) або адны за аднымі (паслядоўна). Адносіны адначасовасці і паслядоўнасці з'яўляюцца разнавіднасцямі спалучальных адносін.

Граматычнымі сродкамі сувязі спалучальных частак у такіх сказах служаць злучнікі *і, ды* (у значэнні *і*) і злучальныя словы *потым, затым, пасля* і інш. Найбольш ужывальны сярод іх злучнік *і*, пры якім разнавіднасці спалучальных адносін праяўляюцца ў самым чыстым выглядзе (без дадатковых адценняў): *Дрыжаць у золаце асіны, і гнуцца кісці верабіны* (Я. Колас). *Прайшло лета, і настала восень* (К. Чорны). *Расла, шумела медуница, і ззяла сонейка кругом* (Э. Агняцвет). *Сонца заходзіла, і залатое яго святло яшчэ ляжала на самых вяршынях ялін* (А. Жук).

Злучнік *ды* ўжываецца ў асноўным для аб'яднання прэдыкатыўных частак складаназлучаных сказаў з адносінамі адначасовасці і надае гэтым адносінам дадатковае адценне катэгарычнасці: *Прыпякала сонца, ды веяў лёгкі ветрык* (К. Чорны). *Ціхі пошум дрэў стаяў над наваколлем, ды рэчка шапатліва пляскалася ў бераг* (Р. Сабаленка). *Шуміць вада на грэблі над мастом, ды сонцу шэпча ссохлая трава* (М. Танк).

Асноўная роля ў выражэнні адносін адначасовасці або паслядоўнасці належыць трывальна-часавым суадносінам выказнікаў прэдыкатыўных частак складаназлучанага сказа. Часавыя суадносіны выказнікаў паказваюць, у плане якога часу адначасова ці паслядоўна суіснуюць з'явы і падзеі. У

складаназлучаных сказах з адносінамі адначасовасці выказнікі прэдыкатыўных частак заўсёды ўжываюцца ў адной і той жа часовай форме: цяперашняга часу: *Ляжыць зямля ў адзенні белым, і дрэвы ў шэрані стаяць* (Я. Колас). *Заміраюць над Свіслаччу вольхі пахілыя, і не могуць спакойна ўстаяць чараты* (А. Бачыла); прошлага часу: *Свяціла сонца, і павяваў лагодны ветрык* (К. Чорны). *Туманныя дрэвы волатамі стаялі вакол, і ў кожным зіхацела сонечная вясёлка* (У. Караткевіч); будучага часу: *Зноў зацвітуць лугі, даліны, і атрасуць свой сон лясы і ў гоман радасны птушыны свае далучаць галасы* (Я. Колас). *Ззяюць зоры высока ў начным небе, і заблішчыць месяц, напоўніць наваколле таямнічым срэбным святлом* (Я. Маўр).

У складаназлучаных сказах з адносінамі паслядоўнасці выказнікі прэдыкатыўных частак могуць ужывацца як у аднолькавых, так і ў розных часовых формах. Асабліва выразна праяўляецца паслядоўнасць у тых выпадках, калі выказнікі прэдыкатыўных частак маюць розныя часовыя формы: прошлага і цяперашняга часу: *Вячэра скончана, і цётка ідзе да воза слаць пасцель* (Я. Колас). *Адшумела, адгула з грыватамі і бліскавіцамі летняя навальніца, і на небе ззяе рознакаляровая вясёлка* (В. Вітка); прошлага і будучага часу: *Нікога не было, і нікога не будзе* (П. Пестрак). *Скончыліся канікулы, і дзеці шумліва збяруцца ў новай школе, пабудаванай напярэдадні навучальнага года* (Настаўніцкая газета); цяперашняга і будучага часу: *Цвітуць сады, і хутка ў лузе кветкі зашумяць* (П. Глебка). *Ідуць спорныя летнія дажджы, і ў хуткім часе ў лесе з'явіцца крамяныя баравікі* (М. Лужанін). У тых выпадках, калі выказнікі прэдыкатыўных частак маюць аднолькавыя часовыя формы – цяперашняга, прошлага ці будучага часу, паслядоўнасць вызначаецца не столькі часовымі суадносінамі выказнікаў, колькі парадкам прэдыкатыўных частак і лексічным значэннем слоў, што ўжываюцца ў функцыі выказнікаў: *Адчыняюцца дзверы, і ўваходзіць бацька* (З. Бядуля). *Чуецца характэрны свіст крылаў у паветры, і падлятае,*

садзіца на ваду лебедзь (В. Вольскі). *Зара хутка згасла за ўзгор'ямі, і стала цёмна* (Э. Самуйлёнак). *Канчалася вуліца, і далей вяла праз лугавіну сцежка, размытая веснавой вадой, яшчэ не вытапаная, з падсохлай ужо дзе-нідзе і патрэсканай гразёю* (М. Стральцоў). *Скончым вучобу, атрымаем дыпломы, і пачнецца складаная, але цікавая праца* (Настаўніцкая газета). *Ахіне зямлю ноч, і пальеца салаўіная песня* (І. Навуменка).

Характар адначасовага або паслядоўнага суіснавання з'яў і падзей знаходзіць сваё адлюстраванне ў трывальных суадносінах выказнікаў прэдыкатыўных частак складаназлучанага сказа. У складаназлучаных сказах з адносінамі адначасовасці трывальныя суадносіны выказнікаў прэдыкатыўных частак паказваюць на ступень паўнаты супадзення дзеянняў або станаў у часе. Калі выказнікі выражаны дзеясловамі аднаго і таго ж трывання, то супадзенне дзеянняў або станаў поўнае: *Трапяталі матылькі, і гулі мошкі* (Ц. Гартны). *Павяваў лёгкі восеньскі вецер, і сонца нехаця варочалася ў густых, цяжкаватых воблаках* (Я. Скрыган). Калі ж выказнікі прэдыкатыўных частак выражаны дзеясловамі розных трыванняў, то супадзенне дзеянняў або станаў толькі частковае, у адзін з момантаў працяглага дзеяння або стану ўзнікла ці ўзнікне новае, непрацяглае дзеянне або непрацяглы стан: *Шумелі дрэвы, і пачуліся галасы* (К. Чорны).

У складаназлучаных сказах з адносінамі паслядоўнасці трывальныя суадносіны выказнікаў прэдыкатыўных частак паказваюць на спосаб працякання паслядоўных дзеянняў ці станаў, якія могуць быць працяглымі, непрацяглымі або імгненнымі: *Веснавая вада сышла, і наплавы абсыхалі* (К. Чорны). *Адчыняцца дзверы, і на парозе з'явіцца Навум з яго ўважлівым позіркам чорных вачэй* (Б. Мікуліч). *Вось дзьмухне вецер, і вершаліны асін паціху закіпяць* (П. Панчанка).

Для канкрэтызацыі адносін адначасовасці або паслядоўнасці пры злучніках *і, ды* могуць ужывацца розныя словы або спалучэнні слоў (лексічныя канкрэтызатары), якія надаюць дадатковыя адценні ўказаным

адносінам. Так, спалучэнні ў *тое ж імгненне, у гэты (той) момант, у тую ж хвіліну, у гэты (той жа) час* па-рознаму характарызуюць адначасовыя дзеянні або падзеі ў плане працягласці іх працякання. Канкрэтызатары ў *тое ж імгненне, у гэты (той) момант* падкрэсліваюць імгненнасць дзеянняў, падзей: *Заду пачуўся вокрык, і ў тое ж імгненне два гранатныя выбухі абдалі Валошына пяском, смуродам і дымам* (В. Быкаў). *Вецер выхпаіў з рук паперы, падняў вышэй хвоі, і ў тое ж імгненне яны зніклі з вачэй* (М. Лужанін). *Захар кінуўся на дапамогу, схпаіў за аброць каня, і ў гэты момант зноў пачуўся прарэзлівы свіст* (А. Савіцкі). *Міхаліна паглядзела туды, і ў той момант на хорах заспявалі скрыпкі* (У. Караткевіч). Канкрэтызатар у *тую ж (тую ж самую, гэту ж) хвіліну* ўказвае на больш працяглы перыяд працякання адначасовых з'яў або падзей: *Загрымеў гром, і ў тую ж хвіліну насыпаліся першыя кроплі дажджу* (Я. Колас). *Курыца залапатала крыллем, завокала, і ў тую ж самую хвіліну да яе насыпаліся шустрыя кураняты* (А. Якімовіч). *Мокры, з велізарным махнатым ручніком, ён вярнуўся ў пакой, і ў гэту ж хвіліну на парозе паявіўся знаёмы* (Б. Мікуліч). Канкрэтызатар у *гэты (той жа) час, тым жа (гэтым жа) часам* указвае на агульны час суіснавання разнастайных падзей, з'яў: *Хлопец неяк міжвольна войкнуў, і ў гэты ж час стары каваль заўважыў яго* (А. Кулакоўскі). *Удар глуха аддаўся ў начной цішы, і ў той жа час дзесьці зводдаль пачуўся ўстрывожаны брэх сабакі* (В. Быкаў). *Іванчыкаў ступіў да дзвярэй, і тым жа часам пачуліся званок і голас начальніка станцыі* (В. Хомчанка). *Увечары таго ж дня брыгада ідзе на руднік, і гэтым жа часам адбываюцца дзве размовы розных людзей* (Б. Мікуліч).

Адносіны паслядоўнасці канкрэтызуюцца прыслоўямі *потым, затым, пасля, адразу, зноў*, мадальным словам *нарэшце*, спалучэннямі *праз міг, праз момант, праз секунду, праз хвіліну* і інш.

Прыслоўі *потым, затым, пасля* ўдакладняюць адносіны паслядоўнасці ў плане аднаго і таго ж часу: *Чалавек узняў вочы на Барыса, колькі хвілін*

глядзіць безуважна на яго, і потым на кутках вуснаў кладзеца слабая ўсмешка (Б. Мікуліч). Мужчыны садзяца, і затым пачынаецца размова (П. Галавач). Маці ішла даіць карову, і пасля ўжо вячэралі (П. Галавач).

Прыслоўі тут, адразу, ўміг, спалучэнні праз міг, праз момант, праз секунду і іншыя сведчаць аб тым, што паслядоўнасць праяўляецца ў форме хуткай, іншы раз імгненнай змены дзеянняў, з'яў, падзей: *Мы дайшлі да лесу на світанні, і тут нам быў загад спыніцца* (К. Чорны). *У лясным лагеры лажыліся на нары, засланья саломая, і адразу прыходзіў добры і глыбокі сон* (А. Савіцкі). *Наляцела хмара, і ўміг стала цёмна* (В. Хомчанка). *Разважыўшы, грак кідаецца ў паветра, быццам даючы нырца, і праз міг на цветары каля царквы пачынаецца гучны крык* (М. Лужанін). *Ганна хутка адзела старую дамаатканую паддзёўку, і праз момант яны ўжо ішлі па двары* (І. Мележ). *Угледзеўшы Леўчука, немец адразу ж уклечыў, і праз секунду першая куля ўдарыла Леўчуку пад ногі* (В. Быкаў). Павольная, няспешная змена дзеянняў або з'яў можа выражацца спалучэннем праз некаторы (нейкі, пэўны) час: *Ціхі марозны вечар накрыў вёску, і праз некаторы час на небасхіл выкаціўся маладзік месяца* (Р. Сабаленка). *Чоўны адпльвалі ўсё далей і далей, і праз нейкі час іх не стала відаць у змроку* (Я. Маўр). *Узляталі ракеты, і праз пэўны час пачуліся выбухі* (І. Мележ). Паслядоўнасць з'яў або падзей, якія аднаўляюцца праз некаторы час, падкрэсліваецца прыслоўем зноў: *Прайшоў невялікі дождж, ды зноў стала суха* (З. Бядуля). *Праехаў па вуліцы рамізнік, і зноў усё сціхла надоўга* (В. Вольскі). Прыслоўе тады ўскладняе адносіны паслядоўнасці дадатковым умоўна-выніковым адценнем: *Дровы ў каміне часам успыхвалі, і тады на кнігі, асветленыя свечкамі, падала лёгкая барва* (У. Караткевіч). *У сне малы нешта ўскрыкваў, і тады маці падыходзіла да яго, слухала* (М. Гарэцкі). Мадальнае слова *нарэшце* (урэшце) надае адносінам паслядоўнасці заключальнае адценне: *Узгоркі зменьваліся лагчынамі, і нарэшце магутная сцяна старога лесу ў момант вока вырасла як з-пад зямлі* (К. Чорны). *Пасля амаль бяссоннай ночы Алеся*

хіліла ў сон, і ўрэшце ён задрамаў (У. Караткевіч).

Некаторыя лексічныя канкрэтызатары і самі выконваюць функцыі злучніка і аб'ядноўваюць прэдыкатыўныя часткі са спалучальнымі адносінамі: *Мікола доўга сядзеў у прыёмнай, нарэшце яго паклікалі ў кабінет начальніка* (С. Баранавых). *Зрабілася цёмна, тады шугануў лівень* (Э. Самуйлёнак). *Дзесьці за кустамі заржаў конь, пасля данесліся вясёлыя галасы начлежнікаў* (З. Бядуля).

Паводле структуры складаназлучанага сказа з адносінамі адначасовасці і адносінамі паслядоўнасці могуць уключаць у сябе дзве і больш прэдыкатыўныя часткі рознай будовы. У залежнасці ад колькасці прэдыкатыўных частак, іх будовы і сувязі паміж сабой структура гэтых сказаў можа быць адкрытай і закрытай: *Жнеі жніўную пяюць, і шчабечуць птушкі* (П. Прыходзька). *Стаіць над лесам шум маркотны, па небе хмары, як палотны, паўночны вецер расцілае, і бель над далямі звісае, і ціха стане на падворку, і лес жалобную гаворку, свой гонар восені канчае і моўчкі зіму сустракае* (Я. Колас).

У склад некаторых складаназлучаных сказаў уваходзяць агульныя словы, якія ў аднолькавай ступені адносяцца да кожнай з прэдыкатыўных частак і размяшчаюцца ў пачатку сказа: *Хутка ўжо запяюць раўчкі і жаўранкі ў небе зазвоняць* (А. Астрэйка). *Пасярэдзіне поплаву купкамі зелянелі лозы ды зрэдку наблісквала на сонцы рэчка* (А. Асіпенка). *Недзе далёка-далёка наблісквала мокрае вясло і чарнела хісткая рысачка чоўна* (С. Грахоўскі). *Тут, каля акна, малінаўка пяе і стукае жаўна* (М. Багдановіч). *На досвітку сінім ярчэе мароз і свеціцца іней на голлі бяроз* (Н. Гілевіч).